

BAKOS ÁRON

ÍRÁS, FEGYELMEZÉS, HÁBORÚ

■ Az első világháború örökségének részei a frontnaplók, a harctéri levelek, a háborús visszaemlékezések. A nagy számban közreadott források rávilágítanak a hadsereg és az írásbeliség közötti szoros kapcsolatra, arra, hogy a fizikai távolság, a háború miként járul hozzá az írásbeliség elterjesztéséhez az orálisként elképzelt népi kultúrában. Az írásra azonban nem feltétlen csak kommunikációs, de fegyelmezési eszközként is tekinthetünk, nem kizárólag az individualizált önkifejezés, de az államilag előírt, a hadsereg közegében elvárt társadalmi szerepek internalizálásának kellékeként is.¹

Képzeljünk magunk elé egy mészki fiatalembert, aki a múlt század elején szolgál Boszniában sorkatonaként.² Fennmarad tőle egy hosszabb levél, amit a szüleihez ír. Ebből megtudjuk, hogy a katonaság számára nyűg, lehetőség szerint mihamarabb szabadulna, állomáshelyén pedig legfeljebb a török és a szerb lányok keltik fel érdeklődését. Majd pár év múlva, az első világháború kitörésekor újra előttünk áll néhány írásával, naplójával, immár a déli fronton szolgáló katonaként. A baka, aki saját elmondása szerint többszöri megszakítással, napok munkájával írja meg levelét, egyszerre versel, feljegyzéseket készít. A szövegek pedig már nem egy vonakodó, cinikus fiatal, hanem egy lelkes, elkötelezett harcos alakját idézik elénk, aki az életét áldozná ezért a földért.

Az elsődlegesen a szülőktől való pénzkérés szándékával írt békebeli levélhez képest az instrumentális értelemben funkciótlan lírai és prózai szövegek merőben más hangot ütnek meg. A versek a szerbeket nem a vágy tárgyaiként, hanem pusztítandó vadakként ábrázolják, a hadsereg a továbbiakban már nem főlölegesen viselt terhet, hanem az egyéni túlmutató, de az egyén által megvalósuló cél egyedül üdvözítő eszközét jelenti. A dalok a hadviselés legitimációján messze túllépve, eszkatológikus képekkel, a nemzeti múlt alakjainak megidézésével a háborút transzcendálják, a szerzőt pedig beemelik e megtettesült morális kategóriák közötti, mitológikus keretű küzdelembe, annak egyik szereplőjévé, az események alakítójává léptetik elő.

Míg a békebeli levelet ironikus hangvétel jellemzi, s szerzője arról ír, hogy szakaszvezetői beosztást is csak azért vállalt, hogy mihamarabb leszerelhessen, addig a háború első két évében keletkezett költeményekben és naplóbejegyzésekben hasonló, goffmani értelemben vett szerepeltávo-lítási gesztusokat nem találunk.³ Épp ellenkezőleg, a szövegeket egyfajta tárgymegszállás jellemzi, szerzőjük minden esetben a frontkatona hangján szólal meg, a katonakönyv gyakorlatilag semmilyen más szerepnek nem ad teret. Az írás, a napló, amihez általában az én felfedezését, megalkotását és bemutatását költjük, tehát ebben az esetben éppen a személyiségstruktúra leépítésének, egyetlen szerep mentén való újraépítésének

eszköze. Míg a békeidőkben az írás a háttér, a visszavonulás helye, addig a háború alatt mintha ugyanúgy a színpad, a homlokzati tér része lenne, ahol az egyénnek tovább kell játszania a katona szerepét. E színpad előtt olyan képzelt közönség foglal helyet, amely azt követeli a katona szerepét alakító fiatalembertől, hogy ne legyen más, mint katona, ne lépjen ki szerepéből, ne legyen több funkciójánál.⁴

A szövegek tehát emancipálják az egyént annyiban, amennyiben beemelik a sorsfordítóként megénekelte, első pillanattól kezdve történetiként elképzelt eseménybe, de rögtön meg is fosztják attól, hogy az eseményben szubjektumként s ne társadalmi szerepére degradált objektumként vegyen részt. Mint objektumnak része van, de a szubjektivitás hiányában nincs morális értelemben vett felelőssége az események menetében. Az alanyiség és az egyéni akarat szabadságának – önkéntesen és öntevékenyen történő – felfüggesztésével, az egyéni kívüli, felettes akarat szándékainak való tökéletes megfeleltetésével az egyén valójában már a halála előtt megszűnik szubjektum lenni. Az ideiglenes és a végleges felfüggesztés e ponttól fokozati és nem abszolút értelemben vett különbséggé válik.

Az egyén felelőssége ezzel mintegy áthelyeződik, de felelőssége immár nem a tevékenységére, hanem a szerepen kívüli létének felfüggesztésére korlátozódik. Annak, hogy mennyire jó katona, elsődleges mércéje az, hogy mennyire katona. Vagyis a kérdés, hogy az egyén többi szerepét milyen mértékben tudja felfüggeszteni, hogy az egzisztenciális és fizikai értelemben egyaránt önfelzárkózó szerepnek megfeleljen. A költeményeknek az önfeláldozást megéneklő, az önfeláldozást megdicsőítő sorai ezt az önleépítő munkát végzik el, illetve teljesítik ki, a füzet lapjainak képzelt közönsége előtt eljátszatják az egyénnel az életét odadobó katona szerepét.⁵ A fiatalember füzetében visszatérően a saját halálának gondolatával barátkozik, a versekben mintegy szemtanújává válik saját önfeláldozásának. A füzet lapján megénekelte végzet azonban több, mint irodalmi fikció, fiatalemberünk és millió bajtársa esetében a lejegyzés pillanatában jóslat, mely beteljesített sorssá válik.

Ha a két szöveget összevetjük, óhatatlanul felmerül bennünk a kérdés, hogy mi történt a fiatalemberrel. Mi változott meg mindössze néhány év leforgása alatt? Hogyan alakulhat át ilyen radikálisan az önkifejezés nyelve, az intézményhez fűződő viszony? Miként írhatja felül a túlélés elemi ösztönét néhány rosszul sikerült vers, esetlen naplóbejegyzés? Válaszunk megfogalmazásakor eszünkbe juthat a lelkesedés éve, a gyors diadal ígérete, a háborús propaganda és annak hatása. Továbbá az, hogy az első világháború nemcsak emberek millióit, de a totális háború logikájából adódóan a társadalom minden szereplőjét és szegmensét csatasorba állította: „Hogy a háború ugyanakkor, midőn a csatatereken mindenkit fegyver elé állít, egyúttal egységes, organikus szellemi életet teremtett, egy pillantás meggyőz róla, ha Németország kulturális életmezején végigtekintünk. A könyvirodalom, a festészet, a színház, a képzőművészet, a kölcsönkönyvtár, az olvasóterem, a tudományos előadások, a templomi prédikációk: mind beállítvák a háború szellemének szolgálatába.”⁶

A kortárs szemlélő számára mindez nem kritikai élel vetődik fel, Németországot e téren is követendő mintaként állítja a Monarchia döcögős

háborús gépezete elé. A kulturális hadiipar termékeiként készülnek a fiatalemberéhez hasonló, irodalmi értelemben rövid lejáratú szövegek, amelyeket az ipari és a mezőgazdasági termelésből kiemelt katonák állítanak elő, akik immár a sípszónak engedelmessé nem a munkát veszik fel, hanem rohamra indulnak a senki földjén. A frontra kivitt férfiak a katona és a költő, illetve a krónikás szerepét mintha egyszerre öntenék magukra. A világméretű, mindenkitől áldozatot követelő történelmi esemény részben azáltal válik világméretű, mindenkitől áldozatot szedő háborúvá, hogy világszerte tömegesen ilyen történelmi sorsfordulóként írják le, a szövegeken keresztül azonosulnak az esemény logikájából fakadó szerepelvárásokkal. Vagyis a háború az írástudó katonák tollából önmagukra fogott fegyvert kovácsol, az írás hadrendbe áll, a tömegtermelés és a tömeghadseregek korában mintha a lelkenedező költeményeket is futószalagon gyártanák.⁷

Az előttünk álló anyag tehát a modernitás minden fegyelmező gyakorlatához hasonló módon egyszerre tömeges és egyéni, legyártja az ellenőrizhető és hatékonyságában növelhető individualitást, létrehozza a tömeges egyénit, az egyénesített tömeget.⁸ A fiatalember füzetére egyszerre igaz, hogy szerzői, kéziratossá, egyedi alkotás, és az, hogy másolt, átvett, utánczótt művekkel teli töredék a sok ezer hasonló anyag sorában. Egyszerre elidegeníthetetlen a személytől és a szereptől, a lejegyzőtől és az intézménytől.

A foucault-i fegyelmezés klasszikus modelljével szemben azonban nem a kaszárnya zárt terében járunk, a tablós, cellás beosztás szigorúan szervezett, panoptikus rendje helyett a lövészárkok útvesztőjében veszteglünk.⁹ Az írás mintha a fegyelmező tér helyébe lépne be. Az előttünk álló anyag esetében, a kaszárnya terében megszülető szöveg a szerepeltávolítás eszköze, míg a fronton a szereppel való azonosulás médiuma. A propaganda külső képei a naplók oldalain, a katonakönyvek bejegyzéseiben válnak a cselekvésnek célt, az önfeláldozásnak értelmet és méltóságot kölcsönző valósággá. Vagyis nem pusztán a gépezet automatizmusa, a tér, az idő, a folyamatok hatalmi felosztása szervezi az eseményt, nem egyedül az intézmény fegyelmez, nem kizárólag a hadsereg gyakorol hatalmat az egyén fölött. A fegyelmezés az alávétel és az egyén fölötti intézmények megszervezése mellett önkéntesen vállalt, az egyéntől önmaga felé mutató, önmagát lebontó gyakorlattá válik. A panoptikum ablaka a füzet üres oldala, ahonnan a propaganda szerepelvárásait megkövetelő, elképzelt közönség tekint az egyénre. E lapokon kísért „a háború szelleme”, „az egyesnek a közösségbe való állítása — de jóformán csak a közös eszme erejének hatása alatt az önfegyelmezés készsége mellett”.¹⁰

■ JEGYZETEK

1. Aaron William Moore: *Writing War. Soldiers Record the Japanese Empire*. Harvard University Press, Cambridge, MA – London, 2013.

2. A hagyatéki teljes anyagát lásd Bakos Áron: „Hol új formába öntik a világot” Halmágyi Ferenc katonakönyve és levelei. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Örökség, archívum és reprezentáció*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár., 2017. (Kriza Könyvek 40.) 79–108.

3. Erving Goffman: *Az én bemutatása a mindennapi életben*. (Ford. Berényi Gábor) Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, Bp., 2000.

4. Vö. i.m. 70.

5. Vö. i.m. 73.

6. Túri Béla: *A háború belülről nézve*. Élet, Bp., 1916. 29.

7. Ahogy ezzel kapcsolatban – a néprajzi és szépirodalmi lapokban már a kortársai által bírált – háborús verses antológia szerkesztőjeként Gyulai Ágost megjegyzi: „Majd megindult – igaz, csak Németországban, – a háborús költemények antológiáinak kiadása, melyeknek száma 1915 márciusa táján félszázánál többre ment, nem is számítván az önálló versköteteket kiadó poéták nagy tömegét és azt a sok különböző daloskönyvet, amelyet a harctérre induló vagy a harctéren lévő katonák kezébe adott a német poéták és német kiadók lelkesedése. Mi, magyarok ebben némileg elmaradtunk, ilyen dalgyűjteményeink alig voltak. A mi katonáink avval pótolták e hiányt, hogy maguk készítettek maguknak dalokat, részben régi nóták dallamaira; egyes poéták önálló verskötetei is csak az újabb időkben kezdtek feltűnedezni.” (Gyulai Ágost: *Háborús antológia*. Élet, Bp., 1916. 5–6.)

8. Foucault, Michel: *Felügyelet és büntetés*. A börtön története. (Ford. Fázsy Anikó – Csűrös Klára) Gondolat, Bp., 1990.

9. Vö. i. m. 219–227.

10. Türi: i. m. 32.

LINGVAY JULIANNA

„LEGYEN SZABAD NEKÜNK, MŰKEDVELŐKNEK IS, SZÓLANI...”

Női írás a 19. századi regionális sajtóban

■ Miről írhattak és írtak nők a 19. században? Kinek lehetett igénye, lehetősége és szüksége az írás nyilvános gyakorlására? Hogyan értékelték és értelmezték a kortársak a női újságírás gesztusát és termékeit? Voltak-e különbségek ilyen téren az országos és a regionális orgánumok között? E kérdések megválaszolásában sok forrás és eredmény áll rendelkezésünkre, ugyanakkor sok hiánnyal és bizonytalansággal is szembe kell néznünk. Az elmúlt két évtizedben a nyugat-európai és magyar nőkutatás érdeklődésének középpontjába helyezte a női íráshasználat habitusainak megértését, elsősorban azért, mert az írás különböző gyakorlatait a női individualizálódás eszközeiként, valamint a társadalmi hatalmi folyamatok elfeledett, elrejtett vagy rejtőzködő arculatának forrásaiként ismerte fel. Különös figyelmet kapott a 19. század nőktől származó vagy nőkről szóló szövegek feltárása és vizsgálata, hiszen ez a korszak a női íráshasználat kiterjedésének százada, mind az érintett társadalmi osztályokat, mind a szövegek mennyiségét, nyilvánosságát és a közlések médiumát tekintve. A korábban leginkább csak arisztokraták kiváltságaként ismert női íráshasználat 19. századi térhódításának kérdése tehát elválaszthatatlan a korszak megváltozott és folyamatosan változó társadalmi nyilvánosságának, a sajtóipar expanziójának, az oktatás demokratizálódásának, a technicizálódás és iparosodás, valamint több más társadalmi folyamatnak problematikájától. Jelen munkámban a 200 éve született Lövei Klára¹ (1821–1897) életútjába és íráshasználatába szeretnék betekintést nyújtani. Nem céloM az életmű megismerésében rejlő lehetőségeknek ki-merítő tárgyalása, csupán további kérdések felvetését szeretném ösztönözni azáltal, hogy felhívom a figyelmet egy nem nagy mennyiségű, de a magyar női kommunikációtörténet számára igen értékesnek mutató szövegcsoportha.